

1. Uwagi wstępne

Biblijne „Na początku było słowo...” oddaje konstytutywną wartość języka dla życia wspólnoty ludzkiej. To właśnie dzięki słowu – a także pismu, piśmiennictwu – kształtowały się etnosy. Problematyka języka, jego pochodzenia, dawności łączy się bezpośrednio z podstawowymi kategoriami kulturowymi: tożsamością, procesami narodotwórczymi, w tym tzw. mitami założycielskimi, najważniejszymi dla każdego narodu.

Problem glottogenezy wschodniosłowiańskich narodowych systemów językowych i języków literackich definiowany był przez długi czas w ramach dominującego w slawistyce poglądu uczonych, którzy bardziej lub mniej świadomie legitymizowali geopolityczną ideę „starszego brata” (narodu rosyjskiego) i dwóch „młodszych braci” (narodów białoruskiego i ukraińskiego), zapoczątkowaną przez rosyjskie władze carskie i przejętą przez sowieckich ideologów. Obecnie, ponad 30 lat po rozpadzie Związku Sowieckiego i odzyskaniu niepodległości przez Białoruś i Ukrainę, problem interpretacji faktów lingwokulturowych pozostaje otwarty i wymaga ponownej analizy. Przedłożona Czytelnikowi monografia stanowi naukowy głos w dyskusji na temat genezy wschodniosłowiańskich języków narodowych i literackich.

Ze względu na złożoność podjętej problematyki koncentrować się tu będziemy na początkach języka ukraińskiego, wychodzimy bowiem z założenia, że w slawistyce współczesnej, pozostającej wciąż pod silnym wpływem ustaleń nauki rosyjskiej i sowieckiej, brakuje perspektywy szerszej, łamiącej ustalone, a nie zawsze prawdziwe sądy. Chcemy w ten sposób rozpocząć międzynarodowy dialog naukowy na temat dogmatów slawistycznych. Niniejsza monografia jest w tym ujęciu modelowa – to efekt dyskusji naukowej dwójki badaczy, z Polski i Ukrainy, co z założenia wymaga otwartości na odmienne spojrzenia oraz gotowości do reinterpretacji własnych opinii.

Na wstępie pragniemy zauważyć, że idea istnienia trzech odrębnych języków od momentu wyodrębnienia się grupy wschodniosłowiańskiej nie jest nowa. Istniejące od dawna hipotezy historyków języka, m.in. Stepana Smal-Stockiego, Ołeksandra Kolessy, Iwana Ohijenki, Pantelejmona Kowalowa, Jurija Szewelowa¹, miały jednak (ze względu na czas lub miejsce ich upublicznienia, np. tuż przed ogłoszeniem powstania ZSRS lub na emigracji) niewielki wpływ na obalenie aksjomatu o jednej staroruskiej kolebce kulturowej, a w związku z tym i wspólnym języku „staroruskim” dla trzech odrębnych przecież ludów wschodniosłowiańskich Rusi X–XIII wieku. W efekcie w nauce i w przestrzeni publicznej nadal panuje opinia, że na Rusi przynajmniej do XIV wieku wschodni Słowianie mieli wspólny język – „staroruski”². Należy podkreślić, że w ciągu ostatnich dziesięcioleci teza

¹ С. Смаль-Стоцький, *Розвиток поглядів на сем'ю слов'янських мов і їх взаїмне споріднення*, wyd. 2 uzup., Praga 1927, s. 40, 45, 90; О. Колесса, *Погляд на історію української мови. Інавгураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23 жовтня 1921*, Praga 1924, s. 4; І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, Київ 1995, s. 55–65; П. Ковалів, *Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами*, [w:] „Записки Наукового Товариства імени Шевченка”, t. CLXVIII, *Збірник філологічної секції*, t. 29, red. К. Кисілевський, New York–Paris–Sidney–Toronto 1958, s. 212–213; Ю. Шевельов, *Між праслов'янською і російською*, „Київська старовина” № 6/2001, s. 2–19; idem, *Історична фонологія української мови*, Харків 2002, s. 54–55.

² В. Иванов, *Древнерусский язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990, s. 143; *Большой энциклопедический словарь*, red. А. Прохоров, Москва 1997, s. 375; Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, [w:] *Языки мира: Славянские языки*, red. А. Молдован et al., Москва 2005, s. 418; В. Лопатин, И. Улуханов, *Русский язык*, [w:] *Языки мира. Славянские языки*, ibidem, s. 448; В. Крысько, *Древнерусский язык*, artykuł dostępny na stronie e-encyklopedii: <https://old.bigenc.ru/linguistics/text/2631460>; О. Жолобов, *Древнерусская грамматика: простые претепуты и praesens historikum*, Казань 2017, s. 5. Anatolij Turyłow trwanie „staroruskiej” tradycji piśmienniczej datuje aż do XVI wieku, sugerując, że dopiero od drugiej połowy XIV wieku można mówić o jej dwóch wariantach – wielkorusyjskim (moskiewskim) i ukraińsko-białoruskim: „Starorską [starorosyjską] kulturę książki XI–XVI wieku (w kontekście ostatniego półtora wieku powinniśmy już mówić o jej dwóch odmianach – wielkorusyjskiej («moskiewskiej») i ukraińsko-białoruskiej) na tle tradycji piśmienniczo-literackiej innych krajów słowiańskich można określić jako kulturę-strażniczkę lub kulturę-kontynuatorkę”; „Древнерусская книжная культура XI—XVI вв. (для последних полутора столетий следует говорить уже о двух ее вариантах – великорусском («московском») и украинско-белорусском) при сопоставлении с книжно-литературной традицией других славянских стран вполне может быть охарактеризована как культура-хранительница или культура-наследница”, zob. А. Турилов, *Межславянские культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики*, Москва 2012, s. 192. W mediowistyce rosyjskiej inne poglądy na to zagadnienie pozostają poza nurtem rosyjskiego językoznawstwa historycznego: „Jednego powszechnego i uniwersalnego języka potocznego na Rusi Kijowskiej w X–XII w. nie było; nie mogło być więc jednego języka pisanego. Świadczą o tym próby odzwierciedlenia mowy potocznej, odnalezione w zabytkach piśmiennictwa różnych regionów i gatunków (kroniki, listy, tłumaczenia, akty dyplomatyczne itp.)”; „Единого и общенародного разговорного языка в Киевской Руси X–XII вв. не было, как не было и единого письменного языка, да и не могло

ta została już obalona przez slawistów, którzy kontynuowali myśl naukową Smal-Stockiego, Kolessy, Ohijenki, Kowalowa czy Szewelowa. Dowodzili oni początków istnienia języków narodowych od rozpadu prasłowiańskiej wspólnoty językowej na przykładach języków ukraińskiego³ i białoruskiego⁴ czy idiomu nowogrodzkiego⁵. Nie znaleźliśmy opartej na oryginalnych źródłach pisanych naukowej argumentacji dotyczącej istnienia języka rosyjskiego po rozpadzie wspólnoty prasłowiańskiej, co tłumaczymy brakiem źródeł pisanych powstałych w najdawniejszym okresie (XI–XII wiek) na terytoriach, na których uformowała się później państwowość moskiewska (Księstwo Moskiewskie).

Naukowe dowody okazują się jednak niewystarczające wobec siły oddziaływania ideologemów promowanych i wspieranych przez władze rosyjskie finansowo i organizacyjnie. Warto wspomnieć, że intensyfikacja tych działań nastąpiła w końcówce pierwszego dziesięciolecia XXI wieku: w 2008 roku (rok po utworzeniu Fundacji „Russkij Mir”) powołano, mającą gwarantować „poprawną” interpretację trudnych kart dziejów Rosji, Komisję przy Prezydencie FR do Przeciwdziałania Falsyfikacji Historii na czele z Siergiejem Naryszkinem, ówczesnym szefem Administracji Prezydenckiej, wywodzącym się z wywiadu KGB; w 2012 roku powołano Rosyjskie Towarzystwo Historyczne (RTH) i Rosyjskie Wojskowe Towarzystwo Historyczne (RWTH), których działalność kontynuowała prace Komisji⁶.

быть. Об этом прямо свидетельствуют те отражения разговорной речи, какие извлекаются из памятников письменности разных уделов и разных жанров (летописей, грамот, переводов, дипломатических актов и т. д.).”, zob. Б. Ларин, *История русского языка и общее языкознание (Избранные работы)*, Moskwa 1977, s. 168.

³ О. Горбач, *Гене́за української мови та її становище серед інших слов'янських*, [w:] *Історія української мови. Хрестоматія*, опрац. С. Єрмоленко, А. Мойсієнко, Київ 1996, s. 206–225; Ю. Шевельов, *Чому общерусский язык, а не виборуська мова*, [w:] idem, *Вибрані праці*, t. 1: *Мовознавство*, Київ 2009, s. 392–393; О. Царук, *Українська мова серед інших слов'янських. Етнологічні та граматичні параметри*, Дніпропетровськ 1998, s. 284; В. Німчук, *Походження української мови*, [w:] *Етнічна та етнокультурна історія України у 3-х томах*, t. I, cz. 2, red. В. Баран, et al., Київ 2005, s. 440–448; К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, „Український тиждень” № 39 z 20.09–4.10.2012, s. 62; С. Николаев, О. Тер-Аванесова, М. Толстая, *Вокализм праславянских говоров в праславянской перспективе*, [w:] *Славянское языкознание, XV Международный съезд славистов, Доклады российской делегации*, Минск 2013, s. 117; Г. Півторак, *Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі*, [w:] *Український глотогенез: матеріали Міжнародної наукової конференції*, Житомир 2015, s. 15–17.

⁴ П. Вэкслер, *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Мінск 2004, s. 80–81; Г. Півторак, *Вытокі беларускай мовы: новая канцэпцыя*, [w:] idem, *Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*, Київ 2015, s. 320–324.

⁵ А.А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, wyd. 2, Moskwa 2004, s. 7–8.

⁶ Do zadań Komisji należało nie tylko prostowanie rosyjskich i zagranicznych publikacji niezgodnych z oficjalną rosyjską narracją historycznokulturową, ale też „zachęcanie” historyków do podejmowania badań nad wątkami pożądanymi z punktu widzenia władz, ponadto finansowanie tych badań

Uwieńczeniem misji RTH było przygotowanie pierwszej „koncepcji nowego dydaktyczno-metodycznego kompleksu historii ojczystej” – tj. wytycznej do ujednolicania przekazu w podręcznikach i publikacjach historycznych. Egzemplifikacją jej też dotyczących genezy narodów i kultur białoruskiej, rosyjskiej i ukraińskiej jest wpisujący się w tę koncepcję głośny artykuł *O jedności historycznej Rosjan i Ukraińców (Об историческом единстве русских и украинцев)*⁷.

W efekcie, mimo nagromadzenia dowodów naukowych o odrębnym rozwoju trzech kultur wschodniosłowiańskich, obecnie wciąż powszechnie używany jest lingwoniem *język staroruski* – *Old Russian* na określenie języka powszechnego / wspólnego dla Słowian wschodnich z okresu X–XV wieku. Pojawia się w opracowaniach encyklopedycznych, w tym tak opiniotwórczych jak *Encyclopaedia Britannica*⁸, jest też oznaczony odrębnym kodem (ISO 639-3) w klasyfikacji języków świata (SIL International⁹), jest w końcu przedmiotem badań naukowych, metod badawczych i dydaktycznych, i to nie tylko w Rosji, lecz też w Polsce i w całym regionie Europy Środkowo-Wschodniej, a także w krajach Europy Zachodniej i Stanach Zjednoczonych¹⁰.

Mimo iż obalenie rosyjskiego mitu o wspólnym etapie glottogenezy wschodniosłowiańskiej jest coraz bardziej popularyzowane przez językoznawców, i to nie tylko z Ukrainy, ale i z innych krajów¹¹, to geneza standardów / języków literackich ukraińskiego i białoruskiego (a idąc tym tropem – także rosyjskiego) nadal pozostaje niejasna. Co więcej, nawet jeśli niektórzy slawiści są skłonni przyznać, iż nie było jednego wspólnego dla wszystkich Słowian wschodnich języka „staroruskiego”, to niepodważonymi w zasadzie pozostają ustalenia związane z rolą języka starocerkiewnosłowiańskiego i późniejszego cerkiewnosłowiańskiego jako

oraz publikacji. Por. J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Warszawa 2023, s. 45 i nast.; por. też: J. Getka, *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty. Humanistyka wobec wyzwań rosyjsko-ukraińskiej wojny hybrydowej. Uwagi na marginesie polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych*, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Getka, J. Grzybowski, Warszawa 2022, s. 15–45, s. 19 i nast.

⁷ *Статья Владимира Путина: „Об историческом единстве русских и украинцев”*, 12.07.2021, kremlin.ru, <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>.

⁸ Por. hasło „Old Russian Language” w e-encyklopedii: <https://www.britannica.com/topic/Old-Russian>.

⁹ Zob. oznaczenie na SIL International, <https://iso639-3.sil.org/code/orv>.

¹⁰ Por. m.in. T.B. Krause, J. Slocum, *Old Russian Online. Series Introduction*, Linguistics Research Center, artykuł na stronie <https://lrc.la.utexas.edu/eieol/oruol>; por. też: J. Getka, *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty...*, op. cit., s. 15–45, s. 24, przyp. 27.

¹¹ A. Fałowski, *Język ukraiński*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowska, E. Szczepańska, przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 128–129; M. Мозер, *Історія української мови*, Київ 2018, s. 6–11.

jednego wspólnego języka piśmiennictwa Rusi, analogicznie do łaciny na obszarze Slavii Occidentalis.

W sytuacji trwającej już 10 lat agresji rosyjskiej wobec Ukrainy, w tym ponad dwa lata w formie wojny na pełną skalę, **obowiązkiem naukowców jest rozbieranie ideologizowanej narracji kulturowej, która – jak pokazuje historia najnowsza – poprzedza i wspiera działania militarne.** Celem niniejszego tekstu jest więc rzetelna, bo oparta bezpośrednio na źródłach literackich, a nie interpretacjach, analiza tekstów najstarszych, dokładnie zlokalizowanych i datowanych zabytków piśmiennictwa powstałych w skryptoriach ruskich (tj. w Kijowie, na ziemi halickiej i na Wołyniu) pod kątem wyodrębnienia w nich ukraińskich cech językowych. Dzięki dostępności do źródeł (pojawienie się wydań faksymilowych, zdigitalizowanych kopii najdawniejszych tekstów z XI–XII wieku, otwarcia archiwów do pracy z oryginałami) możliwa jest rewizja dawnych ustaleń i obalenie powtarzanych przez lata i dalekich od prawdy sądów.

Celem niniejszej pracy nie jest opisanie po raz kolejny systemu języka ukraińskiego i sposobów odzwierciedlania na piśmie żywego języka w najstarszym okresie funkcjonowania piśmiennictwa ukraińskiego. Niniejsza monografia ma za zadanie uzupełnić aktualny stan badań o materiały nieopisane, nieznane, a więc niebrane pod uwagę przy omawianiu procesu rozwoju normy literackiego języka ukraińskiego. Celem pracy jest zatem zmiana istniejących paradygmatów naukowych w oparciu o nowe, nieuwzględniane dotąd źródła i przykłady.

1.1. Zadania badawcze

I. W najszerszym kontekście naszym podstawowym zadaniem jest weryfikacja dominujących w językoznawstwie historycznym tez o:

1) istnieniu przed XIV wiekiem jednego pisanego „języka staroruskiego” jako wspólnego, zunifikowanego i używanego przez wszystkich wschodnich Słowian;

2) istnieniu przed XIV wiekiem jednej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego.

II. Dokładna analiza dotychczas nieopisanych zabytków oraz nowe odczytanie rękopisów, które były przedmiotem wcześniejszych badań językowych, pozwalają sformułować tezę, że **już najdawniejsi pisarze dążyli do odzwierciedlenia lokalnej wymowy.** Jeśli takich starań (nawet gdy na pierwszy rzut oka wydają się być błędami) jest wiele, to należy rozumieć je jako próby świadomego wprowadzania uzusu do tekstu, a następnie tworzenia normy. W związku z tym nasze badanie prowadzić będzie do weryfikacji postawionych przez nas nowych tez badawczych:

1) **już od XI wieku można mówić o rozwoju rusko-ukraińskiego (dawno-ukraińskiego) piśmiennictwa / języka literackiego, który dał podwaliny pod**

współczesny ukraiński język literacki, a także o rozwoju w tym czasie piśmiennictwa / języka literackiego rusko-nowogrodzkiego. Tradycja piśmiennictwa Republiki Nowogrodzkiej została jednak zahamowana i zniszczona przez ekspansję moskiewską;

2) **już od XI wieku formowały się dwie tradycje (redakcje) języka cerkiewnosłowiańskiego**: na początku południoworuska (ukraińska) i następnie – charakteryzująca się również licznymi jaskrawymi cechami południoworuskimi – północnoruska (nowogrodzka).

Zgodnie z tak ujętymi zadaniami monografii szczegółowej analizie i omówieniu podlegać będą te zjawiska językowe z tekstów cerkiewnosłowiańskich XI–XII wieku, które z czasem stały się normą języka ukraińskiego. Osobno charakteryzujemy cechy, które wprowadziły występowały w pisarstwie ukraińskim w późniejszym okresie jego rozwoju (do XV stulecia), ale z różnych przyczyn nie stały się normą współczesnego ukraińskiego języka literackiego.

Warto podkreślić, że analizowane tu elementy tekstów cerkiewnosłowiańskich uzupełniają i potwierdzają cechy językowe poświadczone przez zarówno znane wcześniej, jak i niedawno odkryte inskrypcje na ścianach ukraińskich cerkwi (w tym najbardziej znanego soboru św. Zofii w Kijowie), napisy na różnych przedmiotach, na marginesach kart ksiąg itp. Analiza tych inskrypcji powinna stać się przedmiotem odrębnego opracowania. W naszym badaniu będziemy je uwzględniać jedynie kontekstowo.

W efekcie celem niniejszego opracowania jest weryfikacja tezy o ciągłości rozwoju standardu / literackiego języka ukraińskiego, poczynając od pierwszych prób stworzenia normy w XI wieku, do współczesnej, prawnie przyjętej normy ukraińskiego języka. Warto wspomnieć, że opisanie złożonego i długotrwałego procesu kształtowania się tej normy (od XV wieku do pojawienia się *Eneidy* Iwana Kotlarewskiego) będzie kolejnym celem naszej współpracy.

Mimo że przedmiotem tej analizy jest ukraiński język literacki i jego historia, to jednak – dla zrozumienia stopnia złożoności problemu – konieczne jest uwzględnienie aktualnego stanu badań nad rozwojem wschodniosłowiańskich języków literackich i tradycji literackich. Tylko takie podejście pozwoli ustalić przyczynę nieporozumień związanych z periodyzacją zarówno tzw. literackiego, jak i potocznego języka ukraińskiego między badaczami różnych epok i ośrodków. Niezbędne jest też udzielenie odpowiedzi na pytania:

- 1) Czy tak naprawdę jest język literacki?
- 2) Na czym polega różnica w podejściach badawczych do zdefiniowania (charakterystyki) języka literackiego obecnie i w przeszłości?
- 3) Od jakiego momentu można mówić o powstaniu języka literackiego?

1.2. Założenia badawcze

Zaproponowana w niniejszej monografii analiza opiera się na wielu założeniach badawczych. Nie są one nowe – zostały już uargumentowane w nauce przez historyków, filologów, kulturoznawców i przedstawicieli innych nauk humanistycznych i społecznych. Ich przypomnienie i zebranie w jednym miejscu stanowi punkt wyjścia do badania, ma także na celu uwrażliwienie czytelników na zakorzenione w slawistyce, bezkrytycznie przyjmowane interpretacje dotyczące dawnego etapu rozwoju kultur narodów wschodniosłowiańskich.

I. Do ziem ruskich – Rusi – pierwotnie zaliczano Kijowszczyznę, Perejasławszczyznę, Siewierszczyznę (Mała Ruś). W późniejszym okresie w wyniku ekspansji książąt kijowskich na północ i wschód, wskutek podbojów i ugód, do Rusi przyłączono również inne ziemie zamieszkane przez Słowian: a) Drewlan, Dulebów (Wołynian), Uliczów, Tywerców, Białych Chorwatów (zamieszkujących tereny należące obecnie do Ukrainy); b) Dregowiczy, Krywicz (zamieszkujących tereny należące obecnie do Białorusi), Słowien (Słowienie, Słowianie Ilmeńscy) (zamieszkujących tereny w okolicach Nowogrodu i Pskowa). Ziemia zaleska / ziemia włodzimiersko-suzdalska (z Rostowem) została przyłączona jako ostatnia, a Słowianie (Radymicze, Wiatycze / Węcicze) stanowili niewielki procent jej mieszkańców. Autochtonicznymi narodowościami Zalesia były plemiona ugrofińskie: Merianie, Muromcy, Meszczera i – w mniejszym stopniu – Bałtowie: Galindowie Wschodni. **W ten sposób, na skutek układów politycznych i podbojów książąt kijowskich ziem na północ i wschód, powstało Państwo Ruskie (Ruś Kijowska).**

Warto zarazem wspomnieć, że wspomniana wyżej niesłowiańska ludność Zalesia została skolonizowana i zruszczona, a następnie wraz ze wzrostem znaczenia Księstwa Moskiewskiego nadano jej wielonarodowym przedstawicielom zbiorczą nazwę Moskowici (mieszkańcy Moskwy), która to nazwa utrwaliła się na wiele wieków.

II. Termin „Mała Ruś” był pierwotnie etnonimem własnym, ukraińskim, i służył na określenie Księstwa Halicko-Wołyńskiego – przy jego użyciu nominowano metropolitę i książąt tych ziem¹². Etonim „Mała Ruś”, będący kalką z greckiego (*Mikrá Rhōssía* – Μικρά Ῥωσία), był zaś określeniem stosowanym przez książąt kijowskich dla rozróżnienia administracji świeckiej i religijnej. Ruś Mała (metropolia powstała w 1303 roku) pokrywała się z ziemiami Księstwa

¹² О. Русина, *Україна під татарами і Литвою*, Київ 1998, s. 26; С. Плохій, *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до Незалежності*, Харків 2022, s. 93.

Halicko-Wołyńskiego. Na Rusi Małej znajdowało się 6 eparchii, a na Rusi Wielkiej – 13, włączając w to kijowską i włodzimierską¹³. Z czasem określenie to zaczęło być używane również w odniesieniu do struktury świeckiej: tytuł *Dux totius Russiae minoris* przyjął w 1335 roku książę Halicko-Wołyński Bolesław Jerzy II¹⁴, tytułem *Xiążę całej Rusi mniejszej* posługiwał się on w kontaktach z Zakonem Krzyżackim¹⁵. Pierwotnie więc terminy Mała Ruś – Wielka Ruś należy łączyć z rozwojem struktury kościelnej. Zostały one następnie zinstrumentalizowane przez władców moskiewskich i utraciły swe pierwotne znaczenie. Na poziomie słowotwórczym za podstawę wzięto nazwy mieszkańców tych ziem: Małorusów i Wielkorusów, jednak nie łączyły się już one ze strukturą kościelną, lecz z państwową. Terminy te zaczęto stosować dla określenia składowych ziem Carstwa i Imperium Rosyjskiego. Nazwy Wielkorusja z centrum w Moskwie, Małorusja i Ruś Biała (Zachodnia Rosja) uzasadniały imperialne plany carów i dawały ideologiczną podstawę do twierdzeń o istnieniu jednego ogólnorosyjskiego (trójjedynego) narodu złożonego z Rosjan („Wielkorusów”), Ukraińców („Małorusów”) i Białorusinów („Zachodniorusów”), w którym Rosjanie mają wypełnić rolę szczególną („wielką”). Teorie te pod różnymi postaciami („Moskwa – Trzeci Rzym”, słowianofilstwo, prawosławny bolszewizm, euroazjatyzm, rosyjski świat – ruskiej mir) wracają cyklicznie w momentach zwrotnych, otwierając na nowo pola do dyskusji nad kategoriami wartości, czyli stając się argumentem na rzecz działań militarnych.

III. Ziemie Księstwa Moskiewskiego, które należy uważać za kolebkę Rosji, od początku jego istnienia (1213) obejmowały nie „odwieczną” Ruś, ile jej część: ziemię włodzimiersko-suzdalską, która w dodatku nie była kluczową z punktu widzenia administracji i kultury Rusi. Analitik Janusz Bugajski, współpracownik Fundacji Jamestown, think tanku z Waszyngtonu, charakteryzuje je następująco:

Moskwa była ledwie małą wioską targową na peryferiach konfederacji z centrum w Kijowie. Ludzie Rusi nie byli przodkami Moskowitów, a Ruś Kijowska nie ewoluowała w państwowość rosyjską¹⁶.

¹³ Б. Кравців, *Мала Русь*, [w:] *Енциклопедія українознавства. Словникова частина* (ЕУ-II), red. В. Кубійович, t. 4, Париж–Нью-Йорк 1962, s. 1447 – zob. <http://izbornyk.org.ua/encycl/euii108.htm>.

¹⁴ А.Я. Ефименко, *История украинского народа*, Київ 1990, s. 87.

¹⁵ I. Chodyncki, *Historia stołeczneho królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego aż do czasów teraźniejszych*, Lwów 1829, s. 22.

¹⁶ Tłum. własne J.G., W.M. cytatu: „Москва була заледве маленькою торговельною заставою на периферії конфедерації з центром у Києві. Люди Руси не були прашчурами московитів,

Wraz z najazdem imperium mongolskiego, raptem kilkadziesiąt lat po jego powstaniu, terytoria Księstwa Moskiewskiego zostały podporządkowane Złotej Ordzie, co wytworzyło odrębny typ władzy politycznej, łączącej pierwiastki rodzime i mongolskie, wynikające z doświadczenia poddaństwa: samowola opresyjnego państwa, stosowanie przemocy, przeświadczenie o konieczności bezwzględного posłuszeństwa państwu, które odbiera wszystko, nie dając poddanym nic w zamian¹⁷. Ma to odzwierciedlenie w języku, do którego weszło wiele słów świadczących o opresyjności: kabała (w znaczeniu ‘niewola’), nahajka (w znaczeniu ‘bat’), kajdany itp. Ruś Litewska (z Kijowem) i Halicko-Wołyńska uniknęły tego losu. W wyniku najazdów mongolskich na znaczeniu straciła jednak stolica Rusi – Kijów. Miasto po heroicznej walce 6 grudnia 1240 roku zostało zajęte, spalone i niemal zrównane z ziemią. Przejęcie schedy politycznej po Kijowie szybko ogłosiły ziemie północne, mniej zdewastowane przez najazdy mongolskie wskutek dość słabego oporu stawianego najeźdźcom. Wkrótce po zniszczeniu Kijowa siedzibę metropolity przeniesiono najpierw do Włodzimierza nad Kłazmą, a potem do Moskwy (1326)¹⁸. Już na początku XIV wieku władcy znajdujących się pod panowaniem mongolskim ziem włodzimierskiej i moskiewskiej zaczęli stosować tytuł *wielki książę Wszechrusi* (Michał III Jarosławicz, Iwan I Kalita, Siemion Dumny i Wasyl I Dymitrowicz), a od połowy XV wieku tytuł *hospodara Wszechrusi* (książęta moskiewscy: Dymitr Szemiaka, Wasyl II Ślepy, Iwan III Srogi i Wasyl III)¹⁹, choć władali oni tylko północno-wschodnimi ziemiami ruskimi podległymi Mongołom.

Trwająca otwarta wojna Rosji przeciw Ukrainie w perspektywie naukowo-historycznej jest więc wojną o spuściznę i prawo do dziedzictwa kulturowego. Kremlowscy ideolodzy stoją bowiem przed wyborem: czy uznać Ukrainę za niezależne państwo, z odrębną historią i kulturą, co pociągnie za sobą konieczność uznania tradycji Rusi Kijowskiej, Państwa Kijowskiego za jej dziedzictwo, a tym samym uznać początki Rosji w tradycji Księstwa Włodzimiersko-Suzdalskiego (ziemia zaleska), czy też – powołując się na historyczne prawo Rosji do południowych ziem Rusi Kijowskiej – uzasadniać ich inkorporację. Abstrahując od fałszywości tego założenia (bo wraz z inkorporacją ziem najeźdźca nie staje się dziedzicem jej tradycji), należy zauważyć, że Rosja wybrała drugie rozwiązanie. Agresja militarna miała zarazem powstrzymać rozwijającą się dyskusję naukową na ten temat.

a Київська Русь не еволюціонувала в російську сутність”. Zob. Я. Бугайський, *Неспроможна держава. Інструкція з розшифрування Росії*, Київ 2022 (lub J. Bugajski, *Failed State. A Guide to Russia's Puppeture*, Washington 2022), s. 55.

¹⁷ R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 2006, s. 58.

¹⁸ L. Podhorodecki, *Dzieje Ukrainy*, Warszawa 2014, s. 51–53.

¹⁹ А.Б. Лакиер, *История титула государей России*, „Журнал Министерства народного просвещения” № 10–12(56)/1847, s. 81–156, s. 107.

IV. Etonimy i lingwonimy „ruski”, „Rusin” aż do XVIII wieku miały semantyczny związek z Rusią, nie były stosowane w historiografii obcej dla określenia Księstwa Moskiewskiego²⁰; dla jego charakterystyki funkcjonowały odrębne etnonimy: *Magnus Ducatus Moscuensis*, *Moscovia* lub *Muscovia*²¹.

Toponim „Rosja” jest pochodzenia greckiego (gr. Ῥωσία – Rhōssía), zbudowany jest zgodnie z zasadami słowotwórstwa greckiego, które nazwy państw tworzy przez dodanie sufiksu -ia (np. Syria, Awaria), w odróżnieniu od dawnej tradycji słowiańskiej, w której niezależne organizmy administracyjne charakteryzowano nazwami złożonymi z przymiotnika w połączeniu rzeczownikiem „ziemia” (земля): np. polska (ziemia), hrvatska (ziemia) czy właśnie: Роуська Земля (ruska ziemia), które to określenie występuje już w 862 roku w Kronice Nestora. Nazwa ta stosowana jest konsekwentnie w odniesieniu do Rusi (por. zapisy w *Powieści lat minionych* w odniesieniu do lat 911 czy 1110)²². Jednocześnie wskazaną nazwę własną spotykamy w źródłach greckich tylko w charakterze wyjątku. Na określenie Państwa Moskiewskiego stosowano obie nazwy, własną i grecką, a więc: Ruś i Rosja. **Wraz z postępem rosyjskiego imperializmu politycznego i kulturowego** – a zwieńczenie jego pierwszego etapu symbolicznie wyznacza data 1547 roku, tj. rok koronacji Iwana IV (Groźnego) na „cara Wszechrusi”, a tym samym powstania Carstwa Rosyjskiego (Moskiewskiego), w oparciu o fałszywą homonimię znaczenia toponimu „Rosja” – **rozpoczął się proces przejmowania przez Carstwo Rosyjskie spuścizny Rusi Kijowskiej**, o czym szerzej piszemy w dalszej części niniejszej książki.

V. Poczynając od Piotra I, który wcielał w życie ideę ogólnorosyjską / wszechrosyjską, poprzez rządy Katarzyny II i kolejne trzy wieki proces ten nabrał tempa: **Rosja przyjęła obcą (ukraińską, białoruską, a także nowogrodzką) historię, kulturę i język jako własną**. Służył temu m.in. stworzony w XIX wieku w murach Rosyjskiej Imperatorskiej Akademii Nauk na fali rozwoju słowiańskiego językoznawstwa historyczno-porównawczego²³ koncept „staroruskiej / ogólnoruskiej wspólnoty kulturowej” i „języka staroruskiego” na określenie jednego

²⁰ В. Мойсієнко, *Кого називали «людьми руськими» на Русі та на поструських геополітичних утвореннях? (До історії вживання народоназви та мовоназви «руський» в українстиці, білорусистиці та русистиці)*, „Мовознавство” № 4/2016, s. 32–35; І. Фаріон, *Сувспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива*, Львів 2015, s. 188–200.

²¹ Zob. hasło „Grand Principality of Moscow” w e-encyklopedii: <https://www.britannica.com/place/Grand-Principality-of-Moscow>.

²² А. Соловьёв, *Византийское имя России*, „Византийский временник” № 12/1957, s. 134–155, s. 136.

²³ Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, op. cit., s. 419.

języka literackiego i pisanego Rusi XI–XIV wieku, z którego – zgodnie z tym ujęciem – później rozwinęły się trzy języki słowiańskie: rosyjski, białoruski i ukraiński. Przyjęcie tej fałszywej perspektywy doprowadziło do tego, że opis najstarszego okresu rozwoju kultur wschodniosłowiańskich (XI–XIV wiek), dzieje „języka, literatury i kultury staroruskiej”, zbudowany jest na przekłamaniu – opiera się głównie na zabytkach piśmiennictwa, malarstwa i architektury z ziem dawnej Rusi Małej i Rusi Wielkiej, spuścizna których należy w największym stopniu do dzisiejszych Ukraińców i Białorusinów, a tylko w niewielkim ułamku do Rosjan. Oznacza to, że najstarsze pisane fakty dotyczące języka rosyjskiego (z XI–XII wieku) badacze tego języka przedstawiają na podstawie ukraińskich zabytków z licznymi cechami dialektu Polan, Uliczów, Siewierzanów, Drewlan, Dulebów, które legły u podstaw normy języka ukraińskiego.

VI. Od XI wieku na obszarze Rusi krążyły teksty w języku cerkiewnosłowiańskim. Występujące w nich cechy wspólne pozwoliły naukowcom na wyodrębnienie lokalnych redakcji (tradycji), m.in. południowo-ruskiej (ukraińskiej) i północno-ruskiej (nowogrodzko-pskowskiej). Co ważne, miejsce powstania tekstu nie zawsze jest zgodne z miejscem jego odnalezienia, należy zatem ściśle odróżniać zabytki oryginalne dla danego centrum kulturowego od tych, które zostały do niego przywiezione. Tymczasem przyjęte w sławistyce umowne nazewnictwo najdawniejszych zabytków piśmiennictwa od miejsca ich odnalezienia, np. Ewangeliarz Archangielski, Ewangeliarz Orszański czy Ewangeliarz Turowski, zaciera ich genezę związaną ze skryptoriami kijowskimi; schematy nominacyjne prowadzą do uproszczeń, a te są budulcem kolejnych mitów naukowych, dotyczących spuścizny kulturowej narodów wschodniosłowiańskich. Mity te są zaś wykorzystywane w celach politycznych – służą jako narzędzie imperializmu kulturowego. Doprowadziło to do sytuacji, w której – **mimo braków materiałów źródłowych z tego okresu – wydzielono również redakcję rosyjską, tj. najstarsze piśmiennictwo rosyjskie.** Stworzono nawet antologie, które ilustrują tę „redakcję” tekstami z ziem Południowej Rusi, w tym Kijowszczyzny²⁴.

VII. Podstawą ukraińskiego i białoruskiego języka literackiego stały się odpowiednio lokalny dialekt środkowo-naddnieprzański i dialekty środkowo-białoruskie. Podstawą rosyjskiego języka literackiego stał się w mniejszym lub większym stopniu dostosowany do potrzeb ludowej obrazowości język cerkiewnosłowiański. Początki opracowywania naukowego, a zarazem początki

²⁴ Н. Толстой, *Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз. Лекции лауреатов Демидовской премии (1993–2004): 1994 год*, Екатеринбург 2006, s. 72–87, 74.

tworzenia standardu języka rosyjskiego należy sytuować w XVIII wieku i wiązać z pracami Michaiła Łomonosowa, „ojca” teorii trzech stylów (*Słowo o przydatności ksiąg cerkiewnych w języku rosyjskim*, 1758), autora *Gramatyki rosyjskiej* (1755), w której język cerkiewnosłowiański uznał za środek wyrazu artystycznego. Warto podkreślić, że do tego czasu (tj. w końcu XVII, na początku XVIII wieku) wyraźnie zaznaczała się dominacja kultury Kijowa nad Moskwą, co przejawiało się w kolejnych tzw. trzech falach wpływów południowsłowiańskich. Nakazanie Synodowi korekt ksiąg cerkiewnych przez Piotra I miało na celu „wyczcyszczenie” ich z naleciałości mających charakter zjawisk języka ukraińskiego.

VIII. Język pisany, język literacki, standard oraz język mówiony danego narodu to dwa osobne zagadnienia naukowe. Świadomie i konsekwentnie różnicujemy terminy „historia języka” – jako historia rozwoju zaspakajania potrzeb komunikacyjnych osób posługujących się tym językiem – oraz „historia języka literackiego” – jako historii kolejnych pisanych utrważeń zjawisk językowych, które z biegiem czasu stały się normą określonego języka²⁵. Zdecydowanie odrzucamy podejście proponowane w językoznawstwie sowieckim, w którym badanie historii języka literackiego sprowadzało się w rzeczywistości do badania historii rozwoju stylów literackich, czyli stylistyki historycznej. Obowiązkowym elementem studiowania określonego i konkretnego języka literackiego, wraz z udowodnionym określonym i konkretnym faktem językowym, jest kontekst pozajęzykowy: badanie geopolitycznych, religijnych, kulturowych, historycznych i literackich elementów rozwoju określonej i konkretnej grupy etnicznej posługującej się tym językiem.

Powyższe założenia, służące za punkt odniesienia do szczegółowej analizy językowej zabytków języka ukraińskiego, zostaną rozwinięte w dalszej części książki.

1.3. Źródła

Część analizowanych w monografii zabytków była już przedmiotem badań naukowych w uogólnionych pracach nad glottogenezą ukraińską²⁶. Ponowna szczegó-

²⁵ O nowych podejściach w zakresie historii języka w slawistyce zob. np. И. Подтергеа, *Что такое история языка?*, „Slověne” № 1/2015, s. 394–455.

²⁶ А. Крымскій, *Украинская грамматика. Научно-практический курсъ сознательного изучения центрально-украинской рѣчи, освѣщенный указаними на важнѣйшіе моменты изъ истории развития малорускаго языка начиная съ XI вѣка, особенно изъ истории нарѣчія восточно-малорускаго (лтописнаго киево-чернигово-перяславскаго)*, t. I, Москва 1907; П. Бузук, *Про мову найдавнішої української євангелії*, „Записки історико-філологічного

łowa analiza tekstów i odkrycie nowych faktów językowych otwierają nowe perspektywy badawcze.

Aby zweryfikować nasze obserwacje i wnioski dotyczące tych cech dialektalnych języka ukraińskiego, które później legły u podstaw normy języka literackiego (przy zachowaniu świadomości, że odzwierciedlenie pewnych cech językowych w tekstach jest możliwe dopiero w sytuacji, gdy są one już stosowane przez szerokie grupy danej społeczności), za podstawę do badań przyjęliśmy źródła, których przynależność do piśmiennictwa ukraińskiego nie budzi dyskusji. Są to:

- **XI wiek:** Ewangelarz Reimski (Ew.Reim. XI), Ewangelarz Ostromira (Ew.Ostr. 1056–1057), Kodeks (Izbornik) Światosława z 1073 roku (Izb. 1073), Kodeks (Izbornik) Światosława z 1076 roku (Izb. 1076), Ewangelarz Archangielski z 1092 roku (Ew.Arch. 1092), Digesty (Pandekty) Antiocha (D.Ant. XI), Psalterz Czudowski (P.Czud. XI), Psalterz Byczkowski (P.Bycz. XI), Fragmenty Minei Dubrowskiego (Min.Dub XI), Słowa Grzegorza Teologa (Słowo.GT), Ewangelarz Turowski (E.Tur. XI), Pateryk Synajski (P.Syn. XI);

- **XII wiek:** Ewangelarz Mścisława, do 1117 (Ew.Mśc. 1117), Ewangelarz Jurjewski, 1119–1128 (Ew.Jur. 1119–1128), Ewangelarz Halicki z 1144 roku (Ew.Hal. 1144), Ewangelarz typograficzny, I połowa XII wieku (Ew.Typ. XII), Ewangelarz Dobrzy z 1164 roku (Ew.Dob. 1164), Żywot Nikifonta, XII wiek (Żyw. Nik.), Apostoł Krystynopolski, połowa XII wieku (Apost.Kryst. XII), Służebnik Chutyński (tzw. Służebnik Warłaama Chutyńskiego), XII wiek (S.Chut. XII), Ewangelarz Halicko-Wołyński, koniec XII wieku (Ew.Hal-Woł. XII), Żywot Teodora Studyty, XII wiek (Ż.T.S. XII), Ustaw Studyjski, XII wiek (U.Stud. XII);

- **XII–XIII wiek:** Ewangelarz Buczacki, koniec XII – początek XIII wieku (Ew.Bucz. XII–XIII), Zbiór (Sbornik) Uspienski, koniec XII – początek XIII wieku (S.Usp. XII–XIII);

- **XIII wiek:** Pareneza Efrema Syryjczyka z 1280 roku (P.E.Syr. 1280), Ewangelarz Euzebiusza z 1283 roku (Ew.Euz. 1283), Ewangelarz Orszański, II połowa XIII wieku (Ew.Orsz. XIII), Ewangelarz Chełmski (Ew.Chełm. XIII), Pandekty Nikona Czarnogórcza (P.Nik.Czar. XIII); Oktoich Wiedeński I–II (Okt. Wied. I–II XIII);

- **XIV wiek:** Apostoł Biblijny, początek XIV wieku (ABib. XIV), Ewangelarz Putniański, początek XIV wieku (Ew.Put. XIV), Psalterz Łucki, 1384 (P.Łuc. 1384), Psalterz Kijowski z 1397 roku (P.Kij. 1397), Ewangelarz Ławryszewski,

відділу УАН” т. 12/1927, s. 4–25; Л. Булаховський, *Питання походження української мови*, Київ 1956; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, [w:] М. Жовтобрюх, В. Русанівський, В.Г. Скляренко, *Історія української мови. Фонетика*, Київ 1979, s. 65–329; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit.; В. Німчук, *Походження української мови*, op. cit., s. 351–468; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, Київ 1988.

II połowa XIV wieku (Ew.Ławr. XIV), Ewangeliarz Łucki, koniec XIV wieku (Ew. Łuck. XIV), Modlitewnik Księcia Wołodymyra (Służebnik Teodorowicza), XIV wiek (M.KsWoł. XIV), Miesiącosław – Menologium do Ewangeliarza Halickiego, XIII–XIV wiek (Men.Ew.Hal. XIII–XIV), Oktoich Wiedeński III (Okt.Wied. III XIV).

Co więcej, z dużą dozą prawdopodobieństwa można powiedzieć, że pojawienie się Ewangeliarza Kaznodziejskiego Konstantyna z końca XI – początku XII wieku (EKKon.), Zbioru Troickiego z końca XII – początku XIII wieku (Zb.Toic.), Riazańskiej Księgi Kormczej z 1284 roku (RKKorm.), Apostołu z XIV wieku (rękopis znajduje się w Synodalnej Bibliotece Typograficznej w Moskwie, № 40.[25]), zbiorczo określanego jako Tołstojowski, związane jest z działalnością pisarzy Rusinów-Ukraińców, na co wyraźnie wskazują cechy językowe w tych tekstach. Z tego względu w opisie specyficznych cech języka ukraińskiego wykorzystujemy również przykłady z tych zabytków.

W kontekście analizy kształtowania się normy języka ukraińskiego dziwić może pomysł zaliczenia do badań trzech tekstów, których tytuły łączą się ze współczesną Białorusią: Ewangeliarza Turowskiego (XI wiek), Ewangeliarza Orszańskiego (II połowa XIII wieku) i Ławryszewskiego (II połowa XIV wieku). Autorzy niniejszej monografii zdecydowali się na to posunięcie świadomie, zarazem z szacunkiem odnosząc się do białoruskiej spuścizny kulturowej. Szczegółowa analiza filologiczna Ewangeliarza Ławryszewskiego wskazuje bowiem, że choć przygotowany został w Ławryszewie, to udział w jego stworzeniu mieli pisarze pochodzący z Wołynia, co przejawia się występowaniem w tym zabytku najstarszych cech języka ukraińskiego, różnych od białoruskiego²⁷. Analizy kolejnych źródeł – Ewangeliarza Turowskiego i Orszańskiego, które zostały przewiezione na ziemię białoruskie z południa Rusi, również dowodzą działalności wołyńskich pisarzy. Wskazane cechy tych zabytków nie przekreślają zarazem ich wpływu na rozwój kultury białoruskiej, a tym samym przynależności do niej²⁸.

Proponowana analiza nie obejmuje całego korpusu zabytków piśmiennictwa kijowskiego najstarszego okresu (XI–XIV wiek). W tym studium opisujemy jedynie dostępne obecnie źródła²⁹. Zarazem, co również chcemy podkreślić,

²⁷ Por. np. B. Мойсієнко, *Протографи і мова Лавришівського Євангелія*, [w:] *Ewangeliarz Ławryszewski XIV st. Видання факсимільного туну*, Київ 2018, s. 468.

²⁸ Por. J. Getka, *Jeszcze raz o klasyfikacji zabytków ruskich. Próba uporządkowania zagadnienia. Słowem przenikanie. Szkice o języku i kulturze*, red. A. Budziak, W. Hojsak, Kraków 2022, s. 141–156.

²⁹ Odnośnie do korpusu najdawniejszych ukraińskich tekstów por. też: I. Огієнко, *Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знімків з пам'яток з кирилівською транскрипцією*, Варшава 1929, s. 103–188; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 280–289; *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, red. В. Німчук, Харків 2018; Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, Львів 1995. Na szczególną uwagę zasługują efekty

zaproponowany przez nas wybór tekstów pozwala na wyciągnięcie zobiektywizowanych wniosków dotyczących procesu historyczno-literackiego.

Kończąc rozważania wstępne, pozwolimy sobie na kilka uwag technicznych.

W monografii zastosowano dwa rodzaje przypisów. Podstawowym odnośnikiem są przypisy dolne, jednak dla zachowania przejrzystości tekstu odstąpiono od tej zasady przy omawianiu przykładów zabytków i wybranych słowników. Odnośniki źródłowe skonstruowane są w następujący sposób: litery oznaczają skrót tytułu zabytku, którego rozwinięcie znajduje się w spisie źródeł, natomiast po dwukropku podajemy tom i/lub kartę, na której zamieszczony jest przykład. Ze względu na brak jednolitej paginacji tekstów podajemy bądź konkretne strony, bądź – w przypadku tekstów zawierających jedynie numerację kart – stronę z numerem, a kolejną stronę karty oznaczamy symbolem *v* – *verte*. Zdarzać się może, że podobny przykład występuje na jednej karcie kilkukrotnie – zaznaczono to przez zastosowanie symbolu mnożenia (x) i liczby użyć.

Wszystkie tłumaczenia tekstów źródłowych zostały sporządzone przez autorów niniejszej monografii. W celu zachowania obiektywizmu oraz umożliwienia samodzielnego formułowania opinii przez Czytelników, w przypisach podajemy oryginalne wersje.

Odnośniki do cytowanych materiałów internetowych były aktualne w dniu złożenia tekstu do druku (30.04.2024), dlatego nie zaznaczamy osobno daty dostępu.

projektu „Повертаємо в Україну культурну спадщину” („Przywracamy Ukrainie jej spuściznę kulturową”) realizowanego przez badaczy mediewistów w postaci elektronicznego rejestru „Українська рукописна книга” – zob. <https://ukrmanuscript.com/catalog?regionType=all&s=> (zebranie: L. Hnatenko, M. Kolbuch), który sukcesywnie jest uzupełniany i obecnie liczy już 112 zabytków piśmiennictwa ukraińskiego XI–XIV wieku.